

Маловідомі сторінки історії

Ю. І. Шаповал (Київ)

Сталінізм і Україна *

У даному розділі йдеться про справи, інспіровані НКВС у 1938 р. в Україні, зокрема, про невідому раніше справу так званої «української націоналістичної організації» «Молода генерація». Автор торкається подій 1939—1940 рр. на західно-українських землях.

На оперативній нараді М. І. Єжов дав вказівку: на Україні потрібно розстріляти ще тисяч тридцять ворогів. Тут же було запропоновано представникам з місць скласти заявки на так звані додаткові «ліміти», тобто подальші плани знищення людей¹. Одна з таких заявок, датована лютим 1938 р., надійшла з Харківської області. У цьому документі за підписом заступника начальника обласного УДБ НКВС Л. І. Рейхмана (пізніше він працював у НКВС УРСР) стверджувалося, що Харківщина забруднена «ворожими елементами», поки що на обліку 12 154 чол., з яких 3 748 чол. підлягають арешту в першу чергу. Л. І. Рейхман звертався з проханням до М. І. Єжова дати дозвіл на «ліміти» на 8 000 «ворогів народу», 3 000 з яких пропонував засудити по першій категорії, тобто розстріляти².

Про те, як у 1938 р. робилися «вороги народу», виразно свідчать, зокрема, спогади заарештованого того року працівника наркомзему УРСР, інспектора по землевпорядкуванню І. О. Гладкого: «Надвечір забрали мене на допит. Заходжу в кабінет. У слідчого на столі товста «справа». І хоча я розумію, що «справа» не моя, починається психологічний спектакль. Слідчий гортає її, поглядаючи на мене, і «дивується» моїм «витівкам», вигукуючи «Ого!», «Ага!»... Мат висить у повітрі. Потім слідчий підхоплюється й сильним ударом відкидає мене в куток. Піднімає. Підводить до столу. «От папір! Пиши! Хто тебе завербував?!... Три доби не давали спати. Повторювали те саме. Це було нестерпно. Почалися галюцинації... Чомусь я сів і почав писати. Після цього мені дали їсти, відпустили поспати. Коли ж викликали знову — привести в порядок записи — я не повірив своїм очам. На папері — прізвища моїх друзів. Написані моєю — моєю! — рукою. Такий був стан, що я не пам'ятав, як це зробив. «Ні, думаю, так не годиться», — і все порвав. Цим викликав, звичайно, скандал, погрози»³.

Активним провідником ежовської лінії на винищення «ворогів» на Україні був нарком внутрішніх справ УРСР О. І. Успенський⁴,

* Продовження. Початок див.: Укр. іст. журнал.— 1990.— № 12; 1991.— № 2, 4—8, 10—12; 1992.— № 1—5.

¹ Дело прокурора Романовского // Правда Украины.— 1989.— 4 мая.

² Там же.

³ Відкрита книга. Свідок // Прапор комунізму.— 1989.— 11 травня.

⁴ О. І. Успенський в 1923—1926 рр. був начальником економічного відділу Тульського губернського відділу ОДПУ. З 1926 р. начальник економічного управління ОДПУ по Уралу, а з 1931 р. — по Московській області. В 1934—1935 рр. заступник начальника управління НКВС по Московській області. В 1935—1936 рр. заступник коменданта по внутрішній охороні Кремля. З 1936 р. — заступник начальника управ-

котрий змінив на цій посаді І. М. Леплевського. «Успенського,— згадував М. С. Хрущов,— я взяв, працюючи секретарем Московського комітету партії. Він був уповноваженим наркомату внутрішніх справ по Московській області, і я часто з ним спілкувався. Він доповідав мені про стан справ і справляв на мене тоді хороше враження. Потім він був призначений комендантом Кремля, звідки його і послали наркомом внутрішніх справ України. Я вважав, що він буде правильно інформувати мене і допомагати мені. Успенський розвинув бурхливу діяльність. Як з'ясувалось після смерті Сталіна, він буквально заваляв ЦК доповідними записками про «ворогів народу». Арешти тривали»⁵.

Разом з тим було б неправильно вважати, ніби О. І. Успенський діяв без тісного контакту з ЦК КП(б)У і особисто М. С. Хрущовим. У червні 1938 р. на XIV з'їзді КП(б)У О. І. Успенський виступив з великою промовою, у якій змалював справді грандіозну картину боротьби з «ворогами народу» у республіці, включаючи інформацію про те, як було «викрито» замах на самого Хрущова. «Товариші,— зазначав у промові О. І. Успенський,— я також повинен сказати, що Микита Сергійович Хрущов щоденно, невідривно, напевно, більш ніж якоюсь іншою галуззю роботи, керує нашими органами НКВС і керує ними по-справжньому, по-більшовицьки»⁶.

Взагалі, за документами НКВС, з приїздом М. С. Хрущова на Україну відбувся «докорінний перелом у розгромі ворожих формувань і троцькістського підпілля», змінилася каральна практика: майже всі репресовані засуджувалися до вищої міри покарання. Робилося це, як сказано в одному з документів, «на підставі безпосередніх вказівок наркома внутрішніх справ СРСР Єжова щодо усунення антирадянського підпілля, даних ним під час приїзду на Україну (лютий), під керівництвом секретаря ЦК КП(б)У М. С. Хрущова»⁷.

25—26 квітня 1938 р. відбувся Пленум ЦК КП(б)У. Було прийнято таке рішення: «Погодитись з постановами Політбюро ЦК КП(б)У про виключення зі складу керівних органів ЦК КП(б)У викритих ворогів народу:

1. Зі складу членів ЦК КП(б)У і Політбюро Прамнека Е. К.
2. Зі складу членів ЦК КП(б)У — Криворучка М. М., Левінзова М. Л., Михайлова О. Д., Жученка П. Я. (це прізвище дописане у документі олівцем — Ю. Ш.).
3. Зі складу кандидатів до членів ЦК КП(б)У — Краснопольського І. С.»⁸.

Підпис М. С. Хрущова можна знайти і на документі «Про Лепіна Е. М.», що був прийнятий опитом членів Пленуму ЦК КП(б)У. У цьому рішенні читаємо: «Затвердити постанову Політбюро ЦК КП(б)У про вивід зі складу кандидатів до членів ЦК КП(б)У Лепіна Е. М., як викритого ворога народу»⁹.

В травні 1938 р. у Москві був заарештований С. В. Косіор. «Я пам'ятаю,— зазначав М. С. Хрущов,— як на Україні узнали про арешт Косіора. Київська радіостанція звичайно розпочинала свої радіопередачі так: «Говорить радіостанція імені Косіора». Одного дня радіопередачі почались без згадки імені Косіора. І всі здогадались, що з

лінія НКВС по Західно-Сибірському краю, а з 1937 р.— начальник управління НКВС по Оренбурзькій області. В січні-грудні 1938 р.— нарком внутрішніх справ УРСР. В 1938 р.— репресований.

⁵ Мемуари Никити Сергеевича Хрущева // Вопросы истории.— 1990.— № 5.— С. 47.

⁶ ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 1, спр. 544, арк. 456—457.

⁷ На сторожі безпеки Вітчизни // Радянська Україна.— 1988.— 9 серпня.

⁸ ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 1 спр. 574, арк. 8.

⁹ Там же.— арк. 9.

Косіором щось трапилось, що він, напевно, заарештований»¹⁰. С. В. Косіору інкримінувалась участь у зв'язках з шпигунсько-диверсійними службами іноземних держав, а також керівництво «Польською організацією військовою (ПОВ)». 26 травня 1939 р. його розстріляли. Справу С. В. Косіора і одночасно В. Я. Чубаря вів заступник начальника слідчої частини в особливо важливих справах НКВС СРСР Б. В. Родос. Коли його викликали на засідання Президії ЦК КПРС, він, за словами М. С. Хрущова, сказав: «Мені сказали, що Косіор і Чубар є ворогами народу, тому я, як слідчий, повинен був витягнути з них зізнання, що вони вороги»¹¹.

Арешт С. В. Косіора був використаний для посилення репресій на Україні, для викриття нових міфічних «контрреволюційних організацій». Зокрема, було викрито «заколот» у комсомолі України. За версією «драматургів» з НКВС, цей «заколот» нібито очолював перший секретар ЦК ЛКСМУ С. І. Усенко. Ось що згадував у зв'язку із подіями 1938 р. один із комсомольських працівників А. П. Варламов: «У січні 1938 року С. В. Косіора було відкликано в Москву на посаду заступника голови Раднаркому СРСР... Замість нього на Україну прибув М. С. Хрущов. А в травні того ж року в Москві Косіора було арештовано. На Україні почався «третій тур арештів». Цього разу арештували тих, «хто працював з Косіором». З Москви до Києва приїхав представник ЦК ВЛКСМ Опендак. Він мав доручення «викрити косіорівську агентуру в комсомолі». Під вогонь викриттів з членів бюро ЦК ЛКСМУ потрапив я... Мене вивели із складу бюро ЦК ЛКСМУ і звільнили від обов'язків редактора газети «Комсомолец України».

В ніч з 6 на 7 листопада 1938 року в Києві арештували п'ятьох комсомольських працівників — Пипенка, Масюренка, Макаренка, Аврашка і Кербеля. Їх обвинуватили у тому, що вони нібито є терористичною групою, яка готувала вбивство М. С. Хрущова на трибуні, під час святкової демонстрації, присвяченої 21-й річниці Жовтневої революції... Через кілька днів арештували секретаря ЦК комсомолу України Усенка, а незабаром — все бюро ЦК ЛКСМУ. Мотив? Косарев¹² — ворог народу. Він був на з'їзді комсомолу України, значить «протягнув там у керівництво свою ворожу агентуру»¹³.

Авторів цих рядків вдалося віднайти виразний документ — довідку за підписом виконуючого обов'язки начальника 2-го відділу УДБ НКВС УРСР Павличева, в якій, зокрема, зазначається, що С. І. Усенко «є керівним учасником контрреволюційної правотроцькістської організації. Приналежність Усенка до правотроцькістської організації встановлюється свідченнями її активних учасників Кербеля С. Г. — кол. керуючий Укрлегпостачу Наркомлегпрому УРСР, Пипенка З. І. — кол. зав. відділом керівних органів ЦК ЛКСМУ, Білого Б. П. — кол. відповідального секретаря Молотовської райради у Києві, Кузнецова І. У. — кол. нач. групи кадрів Наркомлегпрому УРСР, Макаренка В. О. — кол. заст. редактора «Комсомолец України», Аврашка І. І. — кол. директора експериментальних майстерень при Укр. промраді».

А далі у довідці наводились уривки вибитих у НКВС свідчень проти С. І. Усенка, стверджувалось, що «Усенко на підставі терористичних настанов, як свідчать про це матеріали слідства, з метою запобігти подальшого розгрому організації поставив питання про необхідність

¹⁰ О культе личности и его последствиях. Доклад Первого секретаря ЦК КПСС тов. Хрущева Н. С. XX съезду КПСС // Реабилитация. Политические процессы 30—50-х годов. Под общ. ред. А. Н. Яковлева. — М., 1991. — С. 66.

¹¹ Там же. — С. 41.

¹² Йдеться про О. В. Косарева — з 1927 р. секретаря, а з 1929 р. — генерального секретаря ЦК ВЛКСМ.

¹³ Як викривали «агентуру» // Радянська Україна. — 1988. — 29 квітня.

здійснення терористичного акту проти секретаря ЦК КП(б)У тов. Хрущова». У довідці, зокрема, наводились слова З. І. Пипенка: «Усенко, я і Макаренко повинні були розробити докладний план здійснення терористичного акту проти Хрущова в день 7-го листопада.

...Я і Макаренко повинні були проникнути на урядову трибуну під час демонстрації й здійснити злочинське вбивство, стріляючи з револьвера. Усенко повинен був забезпечити нас зброєю й перепустками на урядову трибуну». На цій довідці стоїть виразна власноручна резолюція: «Заарештувати. М. Хрущов. 18.XI.38 р.». На грудневому (1938 р.) Пленумі С. І. Усенко був виведений як «викритий ворог народу» зі складу членів ЦК КП(б)У¹⁴.

Ще на початку березня 1938 р. у своєму донесенні у Москву М. С. Хрущов та командуючий військами Київського військового округу С. К. Тимошенко повідомляли, що з військ округу за рік «вичищено» близько 3 тис. чоловік, з них заарештовано більш 1 тис., «оновлені» практично всі командири корпусів і дивізій, що «в результаті ліквідації троцькістсько-бухарінських елементів могутність військ округу зросла»¹⁵.

Тривав пошук «шкідників» і «ворогів» у сільському господарстві. Тут доречно знов звернутись до мемуарів М. С. Хрущова. За його словами, направляючи його на Україну, Сталін сказав: «Знаю ваше уподобання до міського господарства й промисловості. Хотів би попередити вас, особливо не захоплюйтесь Донбасом..., а більше уваги зверніть на сільське господарство, тому що для Радянського Союзу сільське господарство України має дуже велике значення...»¹⁶ Загалом М. С. Хрущов послідовно виконував цю сталінську настанову. Він надзвичайно багато їздив по республіці, бував у колгоспах, постійно спілкувався не тільки з керівниками, а й з агрономами, простими сільськими трударями. Дуже непокоїв Хрущова факт масового захворювання коней у західних областях України. Використовуючи випробований прийом, НКВС республіки викрило «шкідників», які, мовляв, отруювали коней за дорученням німецької розвідки. Учасниками «шкідницької» організації були оголошені деякі харківські спеціалісти з тваринництва, з яких слідчі вичапили «зізнання» у злочинах. Цією справою зацікавився Сталін.

Вивчивши всі обставини історії із захворюванням та загибеллю коней, М. С. Хрущов, хоча й не виключав версію «шкідництва», домігся створення двох спеціальних республіканських комісій, які з'ясували, що причиною захворювання коней був грибок у кормі. Зауважимо: комісій було дві, адже Хрущов зважав на можливість проникнення у одну з них «диверсантів». Втім, була ще й третя комісія вчених-москвичів, яка також погодилася з тим, що коні захворювали не через «шкідництво». «Це була, — зазначав Микита Сергійович у своїх мемуарах, — не тільки господарська перемога — збереження тварин, а й політична, моральна перемога. Скільки голів колгоспів, тваринників, агрономів, зоотехніків, вчених склали голови як «польсько-німецькі агенти», скільки їх загинуло!»¹⁷

Процитуємо, однак, свідчення одного із сучасників подій, про які йшлося. Гадаємо, його спогади дають підстави дещо критично сприймати цитовані вище слова Хрущова: «Переводять до нас з іншої камери товариша Фірсова. Фірсов з Харкова, директор Інституту Експериментальної Ветеринарії. Сам він не ветеринар, просто партійний директор... Він не винний, а його б'ють, щоб признався, ніби він і

¹⁴ ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 1, спр. 582, арк. 3.

¹⁵ Волкогонов Д. А. Триумф і трагедія. Політичний портрет Й. В. Сталіна. — К., 1989. — Кн. 1. — С. 537.

¹⁶ Мемуари Никиты Сергеевича Хрущева // Вопросы истории. — 1990. — № 5. — С. 60.

¹⁷ Там же. — С. 63.

його Інститут контрреволюційні шкідники й зловмисно прищеплювали худобі смертельні хвороби... Однієї ночі веде його слідчий до якоїсь незвичної кімнати, здав його, а далі його завели до великого кабінету. Незнайомий мужчина з ромбами на комірці каже йому — я нарком внутрішніх справ Успенський. З вами буде говорити товариш Хрущов. Хрущов був тут і починає розмову з Фірсовим. Як відомо, Хрущов уважав себе за знавця сільського господарства. Він довго й уважно розпитував Фірсова про його справу. Фірсов говорив йому, що він невинний, говорив, як його били. Хрущов слухав і знову розпитував. Коли скінчилася розмова, Фірсова передали слідчому, що чекав на нього біля кабінету народного комісара. Слідчий уже на першому повороті в коридорі поставив окриленого надіями Фірсова до стінки і взявся бити його. Він бив його тим самим способом, як і до розмови з вождем українських більшовиків. Я довідався згодом, що Фірсова повернули до Харкова і там кінчили справу — його розстріляли»¹⁸.

Навесні 1938 р. було здійснено перші арешти у справі так званої «української націоналістичної організації «Молода генерація», що нібито мала на меті «наси́льницьке повалення радянської влади на Україні та встановлення фашистського ладу».

Одними з найперших, у травні 1938 р. були заарештовані керуючий справами ЦК КП(б)У О. Я. Власенко та керуючий справами Раднаркому УРСР П. Н. Мілько. Після того, як з ними «попрацювали» начальник 2-го відділення 4-го відділу УДБ НКВС УРСР Казін, начальник 5-го відділення 4-го відділу УДБ НКВС УРСР Хазін, помічник начальника 2-го відділення 4-го відділу УДБ НКВС УРСР М. І. Хаєт та ін., вони дали свідчення, які від них вимагались. Прочитуємо протокол допиту О. Я. Власенка від 26 липня 1938 р.:

«Запитання: Ви заарештовані як активний учасник антирадянської націоналістичної організації. Вимагаємо розповісти про свою зрадницьку діяльність правдиво, без заперечень, або ж ми розпочнемо викриття вас свідченнями ваших же однодумців. Відповідайте.

Відповідь: Мій арешт не був для мене несподіванкою. Я розумію, що органами НКВС цілком викрито мою контрреволюційну діяльність, тому я вирішив розповісти правдиво про ту боротьбу, що я веду здавна проти партії і радянської влади, будучи активним учасником націоналістичного підпілля. У антирадянську націоналістичну організацію я був втягнутий у 1934 році Львовим, котрий був тоді помічником секретаря ЦК КП(б)У...

Запитання: Що вам відомо про керівництво контрреволюційної націоналістичної організації на Україні?

Відповідь: У неодноразових бесідах зі мною Львов повідомив мені про те, що до складу керівництва контрреволюційної націоналістичної організації на Україні входять Любченко Панас — колишній голова Раднаркому УРСР; Затонський — колишній нарком освіти і Хвиля — тодішній начальник управління мистецтв при РНК УРСР».

У своїх свідченнях О. Я. Власенко також відзначав, що після арешту М. Ф. Львова «встановив організаційний зв'язок з активним учасником націоналістичного підпілля Мільком, котрий очолював антирадянську націоналістичну організацію т. зв. «Молоду генерацію», яка була створена націоналістичним центром у 1936 році». Як свідчить протокол, О. Я. Власенко стверджував, що «приїзд Хрущова на Україну учасники «Молодої генерації» зустріли буквально багнетами і розглядали як початок остаточного розгрому всіх антирадянських сил на Україні» і готували замах на М. С. Хрущова. 20 серпня 1938 р. О. І. Успенський затвердив обвинувальний висновок у справі О. Я. Власенка. 22 вересня 1938 р. виїзна сесія військової колегії Верховного суду

¹⁸ Семененко О. Харків — Харків. — Мюнхен, б. р. — С. 173—174.

СРСР присудила його до розстрілу, і в той же день його стратили. Розстріляний був також і П. Н. Мілько.

Одним з тих, хто проходив по цій справі, був заступник зав. відділом науки ЦК КП(б)У М. М. Середенко. Йому вдалося вижити, про що ще йтиметься, і 27 грудня 1956 р., вже реабілітований, він свідчив: «На очну ставку зі мною привели П. Мілька, зкривавленого і по-звірячому побитого. Після закінчення очної ставки П. Мілько, бачачи мій опір слідчим, заплакав і сказав: «Мишко, спасибі тобі за стійкість, може бути, ти нас, невинуватих, рятуєш, вибач, що не витримав, у мене все відбито і мені вже все одно». Його терміново якісь люди відразу ж і увели, не давши договорити, а мене Хаєт і Казін з допомогою двох помічників почали у черговий раз бити за відмову підписати те, що вони хочуть написати від мого імені. Більше П. Н. Мілька я не бачив».

Окрім О. Я. Власенка, П. Н. Мілька, М. М. Середенка, у справі «української націоналістичної організації» проходили зав. особливим сектором ЦК КП(б)У К. М. Максимець, колишній співробітник особливого сектору ЦК КП(б)У О. А. Калінін, помічник секретаря ЦК КП(б)У П. І. Клушин, заступник зав. відділом радянсько-торгівельним відділом ЦК КП(б)У А. П. Ващук, голова облплану і заступник голови Чернігівського облвиконкому В. Г. Канов-Каневський, технічний секретар Політбюро ЦК КП(б)У М. П. Рубашенко, технічний секретар Оргбюро і Секретаріату ЦК КП(б)У І. С. Зей, працівник ЦК КП(б)У Д. І. Новицький, помічник секретаря ЦК КП(б)У З. М. Коган, зав. обліково-економічним відділом наркомату місцевої промисловості УРСР П. Й. Клубін, тимчасово виконуючий обов'язки директора Інституту економіки АН УРСР В. П. Теплицький, зав. відділом газети «Радянська Україна» А. Л. Бєлаківський, науковий співробітник Інституту економіки АН УРСР І. П. Панащенко, заступник начальника Управління у справах мистецтва при Раднаркомі УРСР М. Ф. Гришко, заступник зав. шкільним відділом ЦК КП(б)У Т. О. Шматлай, заступник наркома освіти УРСР І. М. Левшин, зав. сектором комунального господарства, транспорту і зв'язку Раднаркомі СРСР М. А. Мартинов, зав. сектором культури Раднаркомі УРСР О. А. Бородін, нарком місцевої промисловості УРСР Т. Я. Чубар та ін. Всі вони були засуджені до тих чи інших мір покарання.

13—18 червня 1938 р. відбувся XIV з'їзд КП(б)У. Виголошуючи звіт ЦК, М. С. Хрущов спинився на боротьбі проти «ворогів народу», яка розгорнулася у республіканській партійній організації після лютого-березневого (1937 р.) Пленуму ЦК ВКП(б): «Цей рік для Радянської країни був особливий. Знищуючи ворогів народу, очищаючи партійний і державний апарат, очищаючи лави Червоної Армії, ми домоглися ще більшого зміцнення нашої держави, ще більшого зміцнення лав Комуністичної партії, підвищили боєздатність країни соціалізму і тим самим послабили сили наших ворогів. Знищуючи ворогів народу, ми завдали удару польській, німецькій, японській та іншим розвідкам, що дорівнює виграшу великої війни»¹⁹.

За твердженням М. С. Хрущова, труднощі, які переживала Україна при колективізації, «були організовані за завданням Пілсудського і німецьких фашистів». Всі наступні проблеми, що виникали після здійснення масової колективізації, було також віднесено на рахунок «шкідницької роботи». Висловлюючи впевненість у тому, що «ворогів народу» не так багато, у тому, що «ми ворогів в основному розбили», Хрущов разом з тим підкреслив необхідність і надалі підвищувати пильність, готовність «нещадно громити шпигунів і зрадників. І ми їх розгромим і доб'ємо до кінця». Особливо М. С. Хрущов підкреслив значення приїзду у лютому 1938 р. на Україну М. І. Єжова, а також

¹⁹ ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 1, спр. 548, арк. 2.

приходу на посаду наркома внутрішніх справ УРСР О. І. Успенського, після чого «почався на Україні справжній розгром ворожих гнізд»²⁰. Наводив М. С. Хрущов, за його словами, «цікаві цифри про висунення на керівну роботу у обкоми КП(б)У». Всього з травня 1937 р. по лютий 1938 р. було висунуто 13 перших секретарів обкомів, з них 6 українців, «репресовано як ворогів народу — 9. Переміщені — 3. Залишився — 1»²¹. Якщо брати перших і других секретарів обкомів разом, то за період з лютого 1938 р. «з 31 працівника — 18 довелося заарештувати. Така ж картина і по наркоматах і облвиконкомах. Вороги народу розставляли свої кадри»²².

З великою промовою на з'їзді виступив О. І. Успенський, появу якого на трибуні делегати зустріли бурхливими оплесками і котрий підбив «попередні підсумки розгрому головних сил контрреволюції на Україні»²³. В участі у керівництві «Польською організацією військовою (ПОВ)» був звинувачений С. В. Косіор та його брат Казимір. Ряд керівників республіки, у тому числі колишній секретар ЦК КП(б)У М. М. Попов, колишній нарком внутрішніх справ В. А. Балицький та ін. були звинувачені у створенні і керівництві «правотроцькістським центром» на Україні, який нібито мав «обласні центри». Йшлося про «викриття» також «воєнно-націоналістичної організації», «священної спілки партизанів», «організації молоді генералів українських націоналістів» та ін.²⁴ О. І. Успенський стверджував також, що «апарат НКВС на Україні засмічувався протягом ряду років троцькістсько-бухаринським, буржуазно-націоналістичним, сионістським та просто шахрайським елементом. Ворогам народу Балицькому і Леплевському вигідно було мати такий склад у апараті, тому що в такому складі легше було вербувати у своє підпілля»²⁵.

І ця промова О. І. Успенського і вся його діяльність на Україні були типовим проявом так званої «ежовщини». Ось чому, коли Сталін вирішив покінчити з М. І. Єжовим²⁶ та запроваджуваною ним каральною практикою, доля діячів типу О. І. Успенського була передвирішена. У мемуарах М. С. Хрущов зазначає, що якось йому зателефонував Сталін і сказавши про те, що на Успенського є серйозний «компромат», запропонував заарештувати його. Хрущов поклав телефонну трубку, як залунав сигнал. І знову це був Сталін: «Ми ось порадилися і вирішили, щоб ви Успенського не заарештовували. Ми викличемо його у Москву і заарештуємо тут...»²⁷.

Однак здійснити цей план (десятки разів, до речі, вже перевірений на інших діячах) не вдалося. Служба М. І. Єжова підслухала розмову: О. І. Успенський, залишивши записку про те, що має намір покінчити життя самогубством, втік. Та невдовзі він був затриманий, і його життя було перерване у такий же спосіб, як В. А. Балицького та І. М. Леплевського. «Не пам'ятаю, — зазначав М. С. Хрущов, — скільки минуло часу — місяць, два або три, і мені сказали, що піймали Успенського у Воронежі. Виявляється, він прямо з Києва попрямував поїздом на Урал, а з Уралу приїхав у Воронеж. Там він спробував десь влаштуватися (чи навіть влаштувався), але був заарештований... Тут же почалися арешти чекістів. На Україні заарештовували майже всіх чекістів, котрі працювали з Єжовим»²⁸.

²⁰ Там же, арк. 4.

²¹ Там же, арк. 90.

²² Там же.

²³ Там же, спр. 544, арк. 454.

²⁴ Там же, арк. 460—461, 464, 466—467, 469, 475, 481.

²⁵ Там же, арк. 475.

²⁶ З квітня 1938 р. М. І. Єжов, одночасно з посадою наркома внутрішніх справ СРСР обіймав посаду наркома водного транспорту. У грудні 1938 р. його було звільнено з посади наркома внутрішніх справ, а наступного року репресовано.

²⁷ Мемуари Никити Сергеевича Хрущева. — С. 63.

²⁸ Там же. — С. 64.

Після «викриття» О. І. Успенського короткий час на Україні НКВС очолював О. З. Кобулов — молодший брат Б. З. Кобулова, який був заступником Л. П. Берія у НКВС СРСР. А потім у республіці з'явився І. О. Серов, з яким у М. С. Хрущова склалися надзвичайно тісні стосунки. Зауважимо, що у 1954—1958 рр. І. О. Серов очолював КДБ СРСР і був одним із тих, хто допоміг Хрущову перемогти так звану «антипартійну групу» В. М. Молотова, Л. М. Кагановича, Г. М. Маленкова, котрі домагалися зміщення Микити Сергійовича з посади Першого секретаря ЦК КПРС. Так як би не склалися стосунки М. С. Хрущова з тим або іншим наркомом внутрішніх справ, як би не ставилися останні до самого Хрущова, було б неправомірно перебільшувати його роль у репресіях. Так, він, як і інші представники сталінського оточення повинен розділити відповідальність за всі викривлення і злочини, які вчинив Сталін. Не слід, скажімо, забувати і про те, що цілий ряд списків діячів, приречених у роки терору на смерть, вже у період «відлиги» були вилучені з архівів І. О. Серовим. Робилося це за прямою вказівкою Хрущова, адже на них стояв і його підпис²⁹. Авторів цих рядків самому доводилося тримати в руках архівні справи, в котрих відсутність деяких аркушів пояснювала печатка «Вилучено у особистий архів М. С. Хрущова».

І все-таки не варто забувати, що у період, про який йдеться, органи держбезпеки мали значну автономію, свободу дій. Якщо загалом по країні вони замикалися безпосередньо на Сталіна, то багато регіональних керівників часто-густо змушені були брати на віру ті версії про «шкідників» та «шпигунів», що їх пропонували «драматурги» з НКВС.

Разом з тим слід відзначити, що приїзд М. С. Хрущова на Україну збігся з певною зміною акцентів у політиці боротьби з «ворогами народу». У цей час страшні наслідки репресій виявилися настільки очевидними, що, у відповідності з постановою січневого (1938 р.) Пленуму ЦК ВКП(б) почалося виправлення помилок, які мали місце при виключенні комуністів із партії. «Пора зрозуміти, — зокрема зазначалося у постанові Пленуму, — що суть більшовицької пильності полягає в тому, щоб уміти викривати ворога, який би хитрий і спритний він не був, у яку б тогу він не прибирався, а не в тому, щоб без розбору, або «на всякий випадок» виключати десятками і сотнями з партії всіх, хто попадеться під руку»³⁰.

Виступаючи з доповіддю на XIV з'їзді КП(б)У, М. С. Хрущов наводив численні факти, що свідчили про масштаби негативних явищ у житті парторганізацій. На цьому ж з'їзді говорилося і про перегляд багатьох справ, про те, що з січня по травень 1938 р. у партійних лавах було поновлено 3135 чоловік³¹. Але було б, як ми вже зрозуміли, наївно на цій підставі вважати, що з приїздом Хрущова запанувала суцільна справедливість. В умовах культу особи і пов'язаного з ним антидемократизму такого взагалі не могло бути, про що свідчить, приміром, сама наведена вище кількість відновлених членів партії. Та й сам Хрущов у 1956 р., у своїй доповіді на «закритому засіданні» XX з'їзду КПРС, визнавав: «Певне оздоровлення у партійні організації внесли рішення січневого Пленуму ЦК ВКП(б) 1938 року. Але широкі репресії тривали і у 1938 році»³².

²⁹ Волкогонов Д. А. Триумф і трагедія. Політичний портрет Й. В. Сталіна.— Кн. 1.— С. 502.

³⁰ Про помилки парторганізацій при виключенні комуністів з партії, про формально-бюрократичне ставлення до апеляцій виключених з ВКП(б) та про заходи до усунення цих хиб // Більшовик України.— 1938.— № 1.— С. 9.

³¹ ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 1, спр. 548, арк. 78.

³² О культе личности и его последствиях. Доклад Первого секретаря ЦК КПСС тов. Хрущева Н. С. XX съезду КПСС // Реабилитация. Политические процессы 30—50-х годов.— С. 39.

Разом з тим факти свідчать, що для деякого з учасників «справ», інспірованих у 1937—1938 рр. (звичайно, йдеться про тих, кого не розстріляли), критика «ежовщини» виявилась рятівною. Так, наприклад, до нового наркома внутрішніх справ СРСР Л. П. Берія апелював М. М. Середенко. Це було у липні 1940 р., на той час, коли І. П. Панащенко, А. Я. Белаковський та М. Ф. Гришко були вже виправдані. Невдовзі, у листопаді 1940 р., постановою слідчого слідчої частини УДБ НКВС УРСР Губенка (цю постанову затвердив І. О. Серов) справу було припинено, і його звільнили. Тоді ж, у 1940 р., звільнили і В. П. Теплицького і інших осіб, котрих обвинувачували у причетності до «української націоналістичної організації».

25—26 грудня 1938 р. відбувся Пленум ЦК КП(б)У. Серед інших розглядалось питання «Про хід виконання постанови ЦК ВКП(б) «Про постановку партійної пропаганди у зв'язку з випуском Короткого курсу історії ВКП(б)». Загалом розмова точилася навколо того, як пропагувати сталінський «короткий курс», який на Україні, як у всій країні, був тоді основним підручником з історії партії для мільйонів людей. Під час виступу М. О. Бурмистенка М. С. Хрущов неодноразово кидав репліки, що виразно характеризують його невдоволення бюрократичним, формальним підходом до пропагандистської роботи. Коли він почув, наприклад, що один із київських керівників підготував директиву, за якою всі голови райвиконкомів повинні були «прикріпити» пропагандистів до окремих інженерів і техніків, Микита Сергійович не витримує і говорить: «Це велика дурість — прикріпити пропагандиста, щоб ходив за людиною. Це я не знаю, до чого доведе, до божевілья. Людина кінець кінцем і попросить амністію»³³. І ще одну репліку М. С. Хрущова варто навести. «...Я, — говорить він, — якось чи то у «Комуністі», чи то у «Радянській Україні» нещодавно побачив знімок: академік Левантовський вивчає історію ВКП(б). Він сидить, а перед ним лежить короткий курс історії партії. Я вважаю, що це несерйозний знімок тому, що не можна ніяк підкрастися так, щоб зняти цього академіка. Виходить, що прийшов фоторепортер, посадив цього академіка, поклав книгу... Ніхто ж так не вивчає історію ВКП(б). Взагалі так не займаються серйозними справами і, по-моєму, така популяризація тільки принижує, і дехто навіть буде іронізувати, а дехто ображатися. Я просто образився би. Виходить, що академік позував. Це ж не серйозно»³⁴.

На цьому Пленумі зі складу членів ЦК КП(б)У «як викриті вороги народу» були виведені Д. Д. Гречухін, С. І. Усенко, О. І. Успенський, зі складу кандидатів у члени ЦК КП(б)У — П. В. Олейников, зі складу Ревізійної комісії — І. А. Жабров³⁵. «Скільки ж тоді людей загинуло!» — так характеризує події 1937—1938 рр. М. С. Хрущов у своїх мемуарах³⁶. Однак ні слова він не говорить про дуже важливий аспект своєї діяльності на Україні. Йдеться про подальше цілеспрямоване і послідовне згортання політики «коренізації». З його приїздом ця політика остаточно зійшла нанівець. Зокрема, постановою Політбюро ЦК КП(б)У від 10 квітня 1938 р. «Про реорганізацію національних шкіл на Україні» утворення навчальних закладів, в яких навчання провадилось мовами національних меншостей, кваліфікувалось як «буржуазно-націоналістичного, антирадянського впливу на дітей», а їх функціонування визнавалось «недоцільним і шкідливим». Такі школи та інші навчальні заклади ліквідувалися, а учні переводилися в школи з українською і російською мовами навчання³⁷.

³³ ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 1, спр. 584, арк. 259.

³⁴ Там же, арк. 260.

³⁵ Там же, спр. 582, арк. 3.

³⁶ Мемуари Никиты Сергеевича Хрущева. — С. 64.

³⁷ ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 6, спр. 463, арк. 2—4.

Провина за «шкідництво» у сфері народної освіти була покладена в першу чергу на наркома освіти В. П. Затонського (його заарештували у листопаді 1937 р.) та апарат наркомату освіти республіки. «Ворог народу Затонський,— зазначав М. С. Хрущов у доповіді на XIV з'їзді КП(б)У,— у своїх свідченнях говорить, як вони заплутували навчальні плани... Затонський говорить, що переатестація вчителів, яка здійснюється за рішенням уряду, проводилася так, щоб чесних вчителів скомпрометувати та вибити із школи з тим, щоб залишити петлюрівські, троцькістсько-бухаринські та буржуазно-націоналістичні шпигунські банди»³⁸. Брехливе звинувачення було зведене і проти П. П. Любченка. Згадавши про нього на XIV з'їзді КП(б)У, М. С. Хрущов стверджував: «Любченко та інша сволота все зробила для того, щоб вибити російську мову з українських шкіл»³⁹.

Як свідчать архівні документи, питання, пов'язані з колишньою лінією на «коренізацію», постійно перебували у сфері уваги М. С. Хрущова і взагалі керівних інстанцій КП(б)У. Так, 14 квітня 1938 р. Політбюро ЦК КП(б)У приймає рішення про ліквідацію польського театру в Києві⁴⁰. 20 квітня 1938 р. приймається спільна постанова Раднаркому УРСР і ЦК КП(б)У «Про обов'язкове навчання російської мови в неросійських школах України»⁴¹. Ця постанова виникла у розвиток рішення Раднаркому СРСР і ЦК ВКП(б) «Про обов'язкове вивчення російської мови у школах національних республік і областей». 8 травня 1938 р. Політбюро ЦК КП(б)У прийняло рішення «Про складання нового українського правопису»⁴², а у жовтні 1938 р. розглядається питання про роботу реорганізованих національних шкіл. Було зазначено, що «багато шкіл не забезпечені вчителями, значно гірше за російські та українські школи забезпечені підручниками, не мають методичного керівництва і тому працюють незадовільно»⁴³. У березні 1939 р. було прийнято рішення «Про ліквідацію і перетворення штучно утворених національних районів і сілрад»⁴⁴. У квітні 1940 р. спеціальною постановою регулювалось викладання російської мови у національних школах УРСР⁴⁵. Характерно, що на черговому XV з'їзді КП(б)У у 1940 р. ні у доповіді М. С. Хрущова, ні у виступах делегатів не згадуватимуться навіть самі терміни «коренізація» і «українізація».

Нові хвилі

Наприкінці 1938 р. терор на Україні почав вщухати. «Перед другою світовою війною,— цілком слушно зазначає В. Плющ,— Україна в національно-духовному відношенні уявляла собою кладовище,— кладовище замордованих мільйонів людей, кладовище мовчазних стероризованих мільйонів. На цьому кладовищі нібито панувала смертельна тиша... Але це була лише уявна тиша. Глибоко в підземеллі пробуджувалося життя українського народу, жила, як і раніше, вільна думка цього народу, жили мрії про вільне існування у своїй незалежній державі, виростали нові кадри борців за світле майбутнє. Так зване приєднання, під час другої світової війни, Західної України, зміцнило це підземне життя»⁴⁶.

³⁸ Там же, оп. 1, спр. 548, арк. 61.

³⁹ Там же, арк. 62.

⁴⁰ Там же, оп. 6, спр. 463, арк. 51.

⁴¹ Там же, арк. 77, 93—97.

⁴² Там же, арк. 117—118.

⁴³ Там же, спр. 467, арк. 19.

⁴⁴ Там же, спр. 509, арк. 18.

⁴⁵ Там же, спр. 578, арк. 199.

⁴⁶ Плющ В. Боротьба за Українську державу під Советською владою.— Лондон, 1973.— С. 116.

1 вересня 1939 р. Німеччина напала на Польщу, а 17 вересня частини Червоної Армії вступили на територію Західної України і Західної Білорусії. Разом з командуючим Київським військовим округом С. К. Тимошенком у цьому поході брав участь і М. С. Хрущов. Його спогади зайвий раз підтверджують, що існувала визначена секретними протоколами (до договору від 23 серпня 1939 р. та до договору про «дружбу і кордон» від 28 вересня 1939 р.) межа, далі якої німці не йшли на схід, а радянські війська не просувалися на захід. М. С. Хрущов до кінця свого життя був переконаний у історичній неминучості «пакту Молотова — Ріббентропа». Однак сама по собі домовленість з фашистською Німеччиною викликала у нього неприємний осадок моральної властивості, ідеологічного порядку.

Аналогічні почуття він висловлює у мемуарах з приводу розпочатих з ініціативи Сталіна brutальних дій щодо Компартії Польщі та її складових частин — Компартії Західної України та Компартії Західної Білорусії. Як відомо, у 1938 р. рішенням Виконкому Комінтерну вони були розпущені. Згадуючи про перетворення на західноукраїнських землях, М. С. Хрущов зазначав: «Там нас зустрічали багато гарних хлопців, тільки я забув їх прізвища. Це були люди, котрі пройшли польські в'язниці, це були комуністи, перевірені самим життям... І дуже багато з них, отримавши визволення від нашої Радянської Армії, потрапили у наші радянські в'язниці. На жаль, це так»⁴⁷. Характерно, що 2 листопада 1940 р. Політбюро ЦК КП(б)У за ініціативою Хрущова прийняло постанову «Про факти неправильного ставлення до колишніх членів КП Польщі». Цим документом партійні органи західних областей зобов'язувались подолати «огульну політичну недовіру» до колишніх членів КПП, більш активно залучати їх до активної громадської роботи.

Створення у Західній Україні партійних і державних органів, спроби організувати все життя на принципово нових засадах відбувалося у надзвичайно складних умовах. До об'єктивних труднощів додалися і проблеми, що їх породжувала антигуманна суть сталінізму. Воз'єднання західноукраїнських земель у єдиній українській державі восени 1939 р. принесло мешканцям цього регіону не тільки здійснення віковичної мрії, а й трагічні випробування. Так, з осені 1939 р. по осінь 1940 р. було репресовано за політичними ознаками, головним чином депортовано без суда і слідства і навіть без письмового звинувачення, близько 10% населення Західної України і Західної Білорусії. За архівними даними, на листопад 1940 р. з цих регіонів було вислано всього 312.000 сімей, або 1 млн. 173170 чоловік⁴⁸. Факти свідчать, що нова влада своїми діями створювала реальне підґрунтя для невдоволення місцевого населення. Наприклад, у березні 1940 р. Політбюро ЦК КП(б)У спеціально розглянуло питання «Про факти самоуправства в деяких районах Львівської області». Зазначалось, зокрема, що в деяких селах Перемишлянського і Краковецького районів місцеві органи влади «самовільно провадили розкуркулення куркульських господарств з вилученням майна, що їм належить»⁴⁹. Постановою Політбюро ЦК КП(б)У ця практика рішуче засуджувалась. Однак досвід так званого «розкуркулення», набутий у 20-ті рр., на практиці виявлявся сильнішим за постанови, що не могло не породжувати протидії.

(Далі буде)

Одержано 5.03.92.

⁴⁷ Мемуари Никити Сергеевича Хрущева // Там же.— № 7.— С. 91.

⁴⁸ Див.: Парсаданова В. С. Депортация населения из Западной Украины и Западной Белоруссии в 1939—1941 гг. // Новая и новейшая история.— 1989.— № 2.— С. 36.

⁴⁹ ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 6, спр. 578, арк. 127.

В данном разделе идет речь о делах, инспирированных НКВД в 1938 г. на Украине, в частности, о неизвестном ранее деле так называемой «украинской националистической организации «Молодая генерация». Автор касается событий 1939—1940 гг. на западноукраинских землях.

Новий погляд на проблему

Н. П. Барановська (Київ)

Чи могла бути реалізованою Продовольча програма в СРСР (роздуми історика)

Автор здійснила спробу на основі аналізу відомого документа та зіставлення його з об'єктивними законами розвитку суспільства і реальною дійсністю виявити комплекс причин неефективності функціонування агропромислового комплексу.

Загострення проблем в економічному, соціальному й духовному житті стало характерним для колишнього СРСР, зокрема для України, наприкінці 80-х — на початку 90-х років. Одним з найскладніших питань виявилось продовольче, хоча саме в цей період, здавалося б, мало статися кількісне і якісне задоволення потреб населення у продуктах харчування, оскільки в травні 1992 р. виповнилося 10 років розрекламованому свого часу документу — «Продовольчій програмі СРСР на період до 1990 року».

Треба відзначити, що необхідність ідейно-теоретичного обґрунтування й ідеологічного забезпечення прийнятої КПРС програми викликала традиційну пропагандистську кампанію, яка супроводжувалася виходом значної кількості публікацій економістів, юристів, фахівців сільського господарства. Приділили певну увагу цьому питанню й історики, зокрема історики партії. Серед їхніх праць, що вийшли на Україні, можна назвати підготовлену колективом сільськогосподарської академії¹. Її автори зосередилися переважно на позитивному досвіді роботи партійних організацій всіх рівнів. Монографія О. Ю. Гаврилюка також присвячена діяльності партійних організацій України². У брошурах, статтях та збірниках, що були опубліковані протягом 80-х років, розкривалися окремі аспекти проблеми. Так, весь випуск (1988 р., № 115) міжвузівського збірника наукових праць з історії КПРС було присвячено викриттю так званих «буржуазних фальсифікацій» Продовольчої програми, а в невеликому за обсягом дослідженні М. І. Качмар розглядалося місце останньої в аграрній політиці партії³. Розкрито також певною мірою стан справ в окремих складових агропромислового комплексу, зокрема у сільському господарстві. Про це йдеться у працях П. П. Панченка, Г. І. Сургая та ін.

Безумовно, на Україні склалася певна історіографія досліджуваної проблеми, однак не вона є предметом аналізу в даній статті. Треба лише підкреслити, що, як це не прикро, ефективність розробок сус-

¹ Деятельность КПСС по осуществлению Продовольственной программы.— Киев, 1986.— 237 с.

² Гаврилюк А. Е. Социальное обеспечение решения продовольственной программы: На материалах работы партийных организаций Украины.— Киев, 1989.— 228 с.

³ Качмар М. И. Продовольственная программа СССР в аграрной политике партии.— Киев, 1988.— 67 с.